

E-LOGOS

ELECTRONIC JOURNAL FOR PHILOSOPHY/95

ISSN 1211-0442

**Doc. Radim Valenčík, CSc.: LZE VYJÁDŘIT SPECIFICKÉ PROSTŘEDNICTVÍM
VŠEOBECNÉHO?**

Resumé:

V předloženém pojednání je nabídnut pokus použít tradiční filozofické párové kategorie (jako jsou např. forma - obsah, příčina - účinek, jedinečné - obecné) netradičním způsobem: k vyjádření specifických vlastností toho, s čím se v realitě setkáváme.

K tomu se zavádějí pojmy jako kategoriální určení (vyčleňující, ztotožňující, doplňující), fáze kategoriálního určení (formální a interpretační), kategoriální struktura, kategoriální prostor, definice kategorií (primitivní, rozvinutá) atd.

Výklad dané problematiky je veden tak, aby si ho každý, kdo jej sleduje, mohl bezprostředně ověřovat prováděním vlastních myšlenkových experimentů.

Součástí prezentovaného přístupu je praktická demonstrace efektivního využití takto získané metody na vybraných příkladech.

Základní pojmy:

všeobecné párové kategorie - dvojice vzájemně se doplňujících filozofických kategorií, které lze použít k určení kteréhokoli momentu reality

kategoriální určení - použití kategorie, respektive dvojice kategorií

vyčleňující kategoriální určení - prostřednictvím dvojice párových kategorií vyčleňujeme v daném momentu reality dvě stránky

ztotožňující kategoriální určení - určitý moment reality vystupuje (v daném kontextu) jako jedna z párových kategorií

doplňující kategoriální určení - určení, které doplňuje již dané ztotožňující určení

kategoriální struktura - spojení kategorií, které vzniká postupným rozvíjením kategoriálních určení

kategoriální prostor - souhrn všech možných kategoriálních určení

definice kategorií - použití jedné kategorií k určení jiných kategorií

§ 1

"Na břehu rybníka došla dívka kozu a ve vodě se odráželo všechno naopak." - Tento příklad uváděl náš profesor, když jsem před léty studoval matematiku na univerzitě, aby ukázal, jak opatrně je nutné zacházet se slůvkem "naopak".

Ono totiž i v případě, když je něco "naopak", to může být "jinak naopak", než si v daném případě myslíme nebo chceme sdělit. Existuje způsob vyjadřování (procesu poznání spojeného s prezentací jeho výsledků), který by již v samotném vyjádření každého poznatku obsahoval všechna "naopak", tj. všechny případy, jak to, co jsme vyjádřili, může být "jinak", "naopak", respektive "jinak naopak"?

Pokusme se na tuto otázku odpovědět tím nejpřesvědčivějším způsobem - předvedme jak. Současně s tím si ukážeme, že nejde jen o nějakou hříčku, o nějaký okrajový problém, ale o záležitost - jak z filozofického, tak i praktického hlediska velmi užitečnou.

Poznámka: Širší kontext tohoto problému jsem vyložil v knížce "Lidi, ještě máte rozum..." s podtitulem "Úvod do přirozené komunikativní filozofie", (Praha, Nakladatelství Alternativy 1994, 80 s.) Název napovídá, že jde o text psaný pro širší veřejnost. Podtitul pak odráží vlastní obsah.

§ 2

V předkládaném textu volíme takový postup, který nám umožní prezentovat řešení nastíněného problému co nejstručněji. Předpokládáme přitom, že každý krok výkladu bude čtenář samostatně verifikovat, ověří si korektnost postupu tím, že si vyzkouší zda každý z prezentovaných kroků lze provést tak, jak je dále popsáno. Vycházíme z předpokladu nevyčerpatelnosti reality. V 22 jsou formulovány stručné závěry, které mohou čtenáři napomoci při orientaci v textu.

§ 3 V našem myšlení se vyskytují párové kategorie - například forma a obsah, příčina a účinek, totožné a odlišné -, které lze aplikovat k určení kterékoli věci. Z důvodu přesnosti budeme místo slova "věc" dále používat výraz "moment reality", který je přesnější, protože neobsahuje zabarvení, které může někdo vkládat do slova "věc". Tímto momentem reality může být cokoli, včetně toho, co existuje v duchovní oblasti. Ať vezmeme jakýkoli moment reality (přírodní jev, společenskou událost, věc, duchovní útvar, představu apod.), pak existuje nějaký - zatím nás nezajímá jak široký - soubor párových kategorií, které lze použít k jeho určení. Nadále budeme uvažovat jen ty kategorie, které lze v tomto smyslu požit naprosto univerzálně a které mají párový charakter.

§ 4

Můžeme si ověřit a na řadě příkladů vyzkoušet, že používáme-li tyto kategorie k tomu, abychom určili nějaký moment reality, děláme to dvojím způsobem:

- **Bud' říkáme, že daný moment reality má dvě stránky, z nichž každá odpovídá jedné z párových kategorií, tj. vyčleňujeme v daném momentu reality dvě stránky (například formu a obsah, příčinu a účinek, totožné a odlišné apod.).**

- **Nebo říkáme, že daný moment reality vystupuje jako jedna z párových kategorií (například je formou, příčinou, totožným apod.), tj. ztotožňujeme daný moment reality s některou z párových kategorií.**

Každé takové určení má smysl jen v určitém kontextu, v určitých souvislostech. To platí pro oba typy určení, ať již vyčleňujeme dvě stránky daného momentu reality, nebo ať daný moment reality ztotožňujeme s jednou z párových kategorií.

Nazvěme první typ použití párových kategorií vyčleňujícím určením a druhý typ ztotožňujícím určením (v prvním případě vyčleňujeme v daném momentu reality dvě stránky, ve druhém ztotožňujeme daný moment reality s jednou z kategorií, či přesněji - říkáme, že v daném kontextu vystupuje daný moment reality jako tato příslušná kategorie). V obou případech se jedná o určení nějakého momentu reality prostřednictvím kategorií, tedy o kategoriální určení.

§ 5

Vyčleňující určení má dvě fáze - formální a interpretační: Nejdříve formálně vyčleňujeme z daného momentu reality dvě stránky a pak je intrerpretujeme (zjišťujeme, co je formou a co obsahem, co je příčinou a co účinkem, co je totožným a co je odlišným, apod).

§ 6

Při ztotožňujícím určení interpretujeme daný moment reality jako jednu z párových kategorií (říkáme, že daný moment reality je formou, příčinou, totožným apod.). K příslušné kategorii existuje ovšem i její protějšek - druhá z párových kategorií (můžeme říci, že ve vztahu k předešlému, k tomu, co jsme již ztotožňujícím určili jako formu, příčinu či totožné apod., existuje něco, co je obsahem, účinkem, odlišným apod.). Existenci toho momentu reality, který odpovídá - v daném kontextu - původnímu ztotožňujícímu určení můžeme nejdříve formálně předpokládat a poté interpretovat, o co se jedná.

§ 7

Podívejme se nyní, jak spolu vyčleňující a ztotožňující určení souvisí:

- **Použijeme-li k určení nějakého momentu reality vyčleňující určení, nejdříve formálně předpokládáme existenci dvou stránek a poté interpretuje, co je kterou. Tato interpretační fáze však není ničím jiným než ztotožňujícím určením, respektive dvojicí ztotožňujících určení, které dáváme těm momentům reality, jež jsme získali interpretací formálně**

vyčleněných dvou stránek. Přitom jedno určení vystupuje ve vztahu k druhému jako určení druhou - tedy doplňující kategorií - v dané kategoriální dvojici.

- Použijeme-li k určení nějakého momentu reality ztotožňujícího určení, můžeme nejdříve formálně předpokládat existenci jiného momentu, který je v daném kontextu určen párovou kategorií a poté interpretovat, o jaký moment reality vztahující se k výchozímu se jedná. A nejen to. Můžeme najít i ten moment reality, který je vyjádřen oběma ztotožňujícími určeními - tím původním a tím, které je ve vztahu k němu doplňuje. (K tomu viz § 20.)

Ve druhém případě ovšem získáváme totéž, jako v prvním případě. Ovšem opačným způsobem. V prvním bereme určitý moment reality, vyčleňujeme z něj formálně dvě stránky odpovídající nějaké párové kategorii a pak tyto dvě stránky interpretujeme, tj. nalézáme příslušné momenty reality, které odpovídají každé z párových kategorií, kterým tímto dáváme ztotožňující určení. Ve druhém případě pak naopak dáváme jedno ztotožňující určení danému momentu reality, formálně předpokládáme existenci souvztažného, doplňujícího momentu určeného párovou kategorií. Tento moment reality nalézáme a tím dáváme doplňujícímu určení interpretaci, tj. doplňující ztotožňující určení. A nakonec nalézáme ten moment reality, který vzniká uvedenou souvztažností, uvedeným přechodem mezi oběma předcházejícími momenty reality. (Opět k tomu viz § 20.)

Zachycení této vzájemné vazby mezi vyčleňujícím a ztotožňujícím určením je prvním ne zcela triviálním výsledkem, ze kterého ovšem vedou velmi důležité závěry.

Příklad

Je na čase prezentovat souvislejší příklad. Dříve, než to uděláme, připomeňme, že podmínkou sledování našeho výkladu je to, aby každý ze čtenářů tohoto textu pracoval s vlastními příklady a ověřoval si jednotlivé kroky samostatně. Pokud tak dělal, pak narazil na značnou libovůli v interpretační fázi - ať již měl interpretovat vyčleněné stránky nebo doplňující určení nebo souvztažnost mezi vyčleněnými momenty reality jako nějaký jiný moment reality. Tato libovůle, zatím zcela intuitivní způsob interpretace, nejednoznačnost, s níž se každý, kdo takto postupoval, setkal, není - jak si ukážeme - na závalu. V této fázi výkladu je dána právě tím, že jsme jen na samotném počátku. Neznáme ani kontext, v němž každý příklad uvažujeme, respektive každý má vlastní představu o tomto kontextu. A nejen to. Samotné kategorie - zatím jsme si uvedli jen tři dvojice - jakkoli mají svým způsobem ustálený obsah, jsou každým z nás používány různě, každý z nás do nich vkládá poněkud odlišný výklad.

Jak jsme již uvedli, můžeme jako výchozí moment reality vzít cokoli. Třeba blesk (jako přírodní úkaz). Nebo matematickou rovnici, Kantovu "Kritiku čistého rozumu", medvěda běhajícího v lese, elektron, a podobně. Zkrátka cokoli.

Vezměme tedy již zmíněný blesk. Můžeme v něm rozlišit dvě stránky - například formy a obsahu, příčiny a účinku, totožného a odlišného. A interpretovat, co je v něm formou a co obsahem, co příčinou a co účinkem, co totožným a co odlišným. Samozřejmě vždy v určitém kontextu. Nechť si to čtenář nejdříve vyzkouší sám a pak porovná svůj postup s naším.

Nyní náš postup. Například blesk je příčinou zapálení stromu po úderu blesku a je účinkem elektrostatického napětí v atmosféře. Formálně jsme vyčlenili z určitého momentu reality dvě stránky (příčinu a účinek) a interpretovali je jako jiné dva momenty reality (zapálení stromu a elektrostatické napětí v atmosféře). Tím jsme současně každému z tohoto momentu reality dali ztotožňující určení (elektrostatické napětí jsme určili jako příčinu, zapálený strom jako účinek).

Stejný výsledek bychom získali, pokud bychom nejdříve určili elektrostatické napětí jako příčinu (dali nejdříve ztotožňující určení tomuto momentu reality), formálně předpokládali doplňující moment reality, interpretovali jej jako zapálený strom (tedy jako účinek) a blesk brali jako projev souvztažnosti mezi oběma takto určenými momenty reality.

Lze namítnout, že při opačném postupu, tedy pokud začínáme ztotožňujícím určením, nemusíme dospět k téže interpretaci, jako v případě, když začneme vyčleňujícím určením. Tím ovšem neříkáme nic jiného než to, že zatím, v této fázi výkladu problematiky, se setkáváme se značnou volností při interpretaci jednotlivých kategoriálních určení. Dále půjde o to, abychom se s tímto nedostatkem vyrovnali.

§ 8

Vezmeme-li kterýkoli moment reality, lze v něm vyčlenit dvě stránky prostřednictvím některé z univerzálních párových kategorií. Tyto vyčleněné stránky interpretovat jako jiné dva momenty reality a opět k nim uplatnit kteroukoli z párových kategorií, vyčlenit z každé z nich dvě stránky atd. Tímto způsobem lze postupovat neomezeně.

Podobně použijeme-li ztotožňujícího určení a hledáme-li doplňující moment reality, ten, který je určen párovou kategorií. Přechod, souvislost či souvztažnost mezi oběma takto určenými momenty reality lze pak interpretovat jako jiný moment reality, tento určit některou z kategorií atd. I tímto způsobem lze postupovat zcela neomezeně.

Oba postupy lze navíc vzájemně kombinovat. Získáváme tím vlastně jakýsi **kategoriální prostor**. Přesněji prvotní představu o něm. Lze jej definovat jako **posloupnost všech možných kategoriálních určení rozvíjených od každého jeho prvku (kategoriálního určení) ve směru, kterým orientuje vyčleňující nebo ztotožňující určení**.

Dokonce bychom mohli říci, že začneme-li kterýmkoli momentem reality, obsáhne tento postup dříve nebo později jakýkoli jiný moment reality. Vzhledem k tomu, že interpretace jednotlivých kategoriálních určení je zatím zatížena značnou libovůlí, že podstatným způsobem závisí na tom, jak intuitivně chápeme kontext, v němž jednotlivé momenty reality uvažujeme, a jak intuitivně chápeme jednotlivé kategorie, nemělo by zatím smysl pokoušet se o reprodukci reality prostřednictvím většího množství kategoriálních určení, tím méně pak o nějaké "naplnění" kategoriálního prostoru.

§ 9

Pokusme se tedy vnést do našeho postupu větší určitost. Určitost, kterou můžeme předběžně chápat tak, že je-li něco určitého, pak "je to tak a ne jinak". Pokud chceme určitost našeho

přístupu na něčem stavět, pak ji musíme začít stavět na určitosti samostatných kategorií, na jejich jednoznačnějším chápání a používání.

Kolik ovšem takových všeobecných párových kategorií je? A kolik jich nezbytně potřebujeme? Deset? Dvacet? Více? Méně? Ponechejme zatím tuto otázku otevřenou a uveďme si některé z nich:

CELEK - ČÁST ABSOLUTNÍ - RELATIVNÍ MOŽNOST - SKUTEČNOST

PŘÍČINA - ÚČINEK KVANTITA - KVALITA NUTNÉ - NAHODILÉ

JEV - PODSTATA KONEČNÉ - NEKONEČNÉ JEDNOTNÉ - ROZPORNÉ

FORMA - OBSAH TOTOŽNÉ - ROZDÍLNÉ POHYB - KLID

VNĚJŠÍ - VNITŘNÍ JEDINEČNÉ - OBECNÉ

§ 10

Řekli jsme si, že kategoriální určení můžeme použít k jakémukoli momentu reality, přičemž označení "moment reality" jsme pojali velmi široce, "neutrálně", tj. jako "cokoli". Nic nám nebrání, abychom za takový moment reality považovali i kategorie samotné a jako takovým jim dali různá kategoriální určení.

Ostatně - pokud uznáme, že na kategoriích tohoto typu něco je, a pokud si položíme otázku, jak je blíže specifikovat, tj. koneckonců definovat, nezbyde nám, než konstatovat, že je lze **definovat jen vzájemně mezi sebou**.

Pokusíme-li se obsah jednotlivých kategorií tohoto typu upřesnit, tj. nějakým způsobem je definovat, tj. uplatnit kategoriální určení k nim samotným, dostáváme například tyto primitivní - slovo "primitivní" ve smyslu prvotní zde není použito náhodou - definice:

OBECNÉ JE TOTOŽNÉ

PODSTATNÉ JE OBECNÉ

PODSTATA JE TO, CO JE URČUJÍCÍ

KVALITA NĚČEHO JE TO, CO JE PODSTATOU DANÉHO

TOTOŽNÉ JE TO, CO SE PŘI POHYBU ZACHOVÁVÁ

POHYB JE URČITÝM VZTAHEM MEZI MOŽNOSTÍ A SKUTEČNOSTÍ

ROZPOR JE DÁN ODLIŠNÝMI MOŽNOSTMI VE VZTAHU K DANÉ SKUTEČNOSTI

FORMA JE TO, PŘES CO SE ZPROSTŘEDKOVÁVÁ VZÁJEMNÉ PŮSOBNÍ NĚČEHO S NĚČÍM, CO JE PŘI TOMTO PŮSOBNÍ BEZPROSTŘEDNÍM

CELEK JE VNĚJŠÍ, ČÁST VNITŘNÍ STRÁNKOU NĚČEHO

§ 11

V těchto definicích figuruje řada dalších pojmů, mj. i takových, které lze interpretovat jako párové kategorie dialektiky. Podle jakého kritéria je přiřadit k ostatním? Jako příklad lze uvést: určující a určované, bezprostřední a zprostředkované. Kdybychom hledali další možné definice, nepochybně by se objevily další kategorie.

Z námítky, která je obsažena v tomto konstatování, lze odvodit program hledání resp. **formování základní kategoriální báze**. Doposud jsme uvažovali jen jeden příznak začlenění té či oné dvojice všeobecných párových kategorií mezi základní - její schopnost být použita k určení libovolného momentu reality, v oblasti živé, neživé přírody, v oblasti společnosti i lidského myšlení. Lze předpokládat, že takových dvojic kategorií může být velké množství. Lze také předpokládat, že ne všechny budou základní, přesněji, že budou součástí základní kategoriální báze, pokud za základní kategoriální bázi budeme považovat souhrn těch a jen těch kategorií, které přinášejí něco nového, které nelze plně vyjádřit ostatními. Toto kritérium se může zdát příliš vágní. Při praktické realizaci naznačeného programu však nějaké zvlášť velké potíže nevznikají. Je totiž potřeba pracovat s "rozumným" počtem dvojic párových kategorií, dejme tomu, že jich je kolem dvaceti. Některé z těch, které připadají v úvahu, lze vyjádřit systémem vzájemných definic tak plně, že není důvod začlenit je všechny do základní kategoriální báze. Stačí vybrat část z nich. Alternativ přitom může být více, jsou však mezi sebou převoditelné. Současně s tím při hledání všech možných primitivních definic na sebe některé dvojice párových kategorií "upozorňují". Ty je potom třeba do báze zařadit. Jedná se tedy o program hledání co nejúplnější a současně optimální "sestavy".

§ 12

Nutno poznamenat, že při formulování definic kategorií jsme postupovali příliš volně. Spjovali jsme je různým způsobem, někdo by dokonce mohl říci, že tak, jak se nám hodilo. Když jsme použili spojení typu "A je B", tak to bylo vpořádku. Ale vypomáhali jsme si i tím, že jsme říkali "A je něco, co ve vztahu B je něčím" a podobně.

Pokud chceme používat skutečně přesné kategoriální prostředky, musíme před jejich použitím zcela jednoznačně zadat způsob jejich spojení a způsob interpretace těchto spojení. Nejlépe formou symbolického vyjádření. Při použití se ukáže, že taková symbolizace v něčem vyhovuje, v něčem ne. Nezbyvá než ji zdokonalit, znovu zkoušet a znovu zdokonalovat. Tento směr zdokonalování kategoriálních prostředků je možné nazvat programem symbolizace. Může se zdát, že jde jen o technickou záležitost. Ve skutečnosti nás tato práce vede k hlubšímu pochopení smyslu a podstaty využití kategoriálních prostředků.

§ 13

Všimněme si blíže, jaký je smysl každé z primitivních definic kategorií, co nám každá taková definice říká. Například "obecné je totožné". Touto definicí vlastně říkáme, že kdykoli, v kterémkoli případě, tj. ať vezmeme jakýkoli moment reality, budeme-li chtít najít (v nějakém kontextu) to, co je obecné, můžeme a musíme začít nalezením (v daném kontextu) totožného. Toto totožné pak bude oním obecným.

Proti tomu ovšem lze vznést přinejmenším následující námitky:

- Zaprvé: Pokud by výše uvedené platilo bezvýhradně, pak by párovou kategorií "jedinečné-obecné" nebylo vůbec nutné zavádět. Přitom intuitivně cítíme, že mezi totožným a obecným přece jen určitý rozdíl je.
- Zadruhé: Obecné nemusí být jen totožné. "Člověk vůbec" není jen to, co je totožným pro každého člověka.

Ostatně o interpretaci obecného, mj. i z hlediska vztahu obecného a totožného, se vedou po staletí obsáhlé filozofické diskuse. Nic nám ovšem nebrání **přejít od primitivní definice** obecného k méně primitivní, tedy k **úplnější definici**. V souladu se způsobem kategoriálních určení, který jsme zavedli, můžeme postupovat buď tak, že v obecném vyčleníme dvě stránky - totožného a odlišného - a pokusíme se je interpretovat, nebo - což je v daném případě prakticky totéž - budeme hledat interpretaci doplňujícího určení k výchozímu (tj. ke ztotožňujícímu určení "obecné je totožné" zformulujeme doplňující určení "obecné je odlišné" a nalezneme jeho interpretaci).

§ 14

Při takovém postupu zjistíme, že v mnoha případech vystačíme s tím, že obecné je totožným. Narazíme ovšem i na případy, kdy s takovým pojetím obecného nevystačíme. Obecné pak můžeme (plnější definicí) definovat například jako totožnou formu, v níž jednotlivé momenty reality, v jejichž kontextu uvažujeme o obecném, vystupují jako totožné, přičemž obecné je konstituováno i tím, že uvedená totožnost formy, v níž jednotlivé momenty reality vystupují, zprostředkovává vztah k odlišnému. Vztah, který má nějakou určitost, který je nějakým způsobem determinován, který tedy můžeme charakterizovat jako vztah příčiny a účinku. (K tomu viz též § 20.)

§ 15

Kategoriální prostor je neomezený. Můžeme neustále v mnoha směrech vyčleňovat nové stránky a interpretovat je, právě tak jako hledat doplňující momenty. Na rozdíl od toho je primitivní či rozvinutější definice kategorií jen velmi omezeným spojením kategorií. Mohli bychom říci, že po formální stránce je definice kategorií jen "kouskem" kategoriálního prostoru, že je v něm obsažena, že vzniká výběrem jen některých ze všech možných spojení kategorií.

Je zde však jeden podstatný rozdíl. Každá část kategoriálního prostoru je neurčitá. Říkáme vždy, že vše má dvě stránky z hlediska kterékoli dvojice párových kategorií. Zcela jinak je tomu v případě definic kategorií. Aby něco vypovídalo, musí být určité, musí říkat, že něco je něco, a ne,

že něco má tu i tu stránku. Lze říci, že každá primitivní definice je něčím jako "excitovaným" stavem kategoriálního prostoru. Ze všech možností vybírá jednu. Vnáší určité "pnutí", určitou asymetrii.

Z formálního hlediska můžeme říci, že **spojení určitých kategorií mezi sebou na základě předem zadaného způsobu - který může odpovídat například dvěma typům kategoriálních určení, o nichž jsme hovořili - vytváří kategoriální strukturu. Kategoriální struktury mohou být neurčité a mohou být určité. V obou případech se jedná o část kategoriálního prostoru.**

§ 16

Definice kategorií patrně nebudou jediný možný případ či typ kategoriálních struktur. Pak je třeba ujasnit si, s jakými typy kategoriálních struktur, zejména těch, které něco vypovídají, tedy určitých, se můžeme setkat, jakou mají interpretaci a jak spolu vzájemně souvisejí. Můžeme tedy hovořit o programu hledání kategoriálních struktur, které jsou určité, které mají určitost, a jejich interpretace. Nalezení takové určitosti je důležité pro omezování libovůle při použití kategorií, při "vytlačování" intuitivního a kontextuálního prvku.

§ 17

Zatím jsme získali pouze ten typ určitosti, který vyrůstá z primitivních definic kategorií a jejich rozvinutí. Koneckonců je i tento typ určitosti podmíněn realitou samotnou. Nyní se pokusíme postupovat z druhého konce - od reality samotné.

Příklad

Zkušenost nám říká, že celek je vždy "to na povrchu" a části jsou "někde vnitř". V tomto smyslu jsme dali i primitivní definici kategorie "celek-část", podle níž je celek vnější a část vnitřní stránkou něčeho (čehokoli).

Co když to bude "naopak"? Určitost této primitivní definice spočívá v tom, že celek není něčím vnitřním a naopak části nejsou něčím vnějším. (Jinak bychom přistoupili na představu onoho profesora z blázince z Haškova Švejka, který tvrdil, že uvnitř zeměkoule je ještě jedna, mnohem větší než ta na povrchu.)

Výše uvedená primitivní definice kategorie "celek-část" prostřednictvím kategorií "vnější-vnitřní" nám říká, že všude můžeme (a budeme-li se přidržovat této definice také musíme) za celek považovat to, co je vnější a za část to, co je vnitřní.

Jinými slovy říkáme, že ta realita, s níž máme zkušenost, je taková, že v ní je celek vždy vnějším a část vnitřním, že ať vezmeme kterýkoli moment reality, s nímž máme zkušenost, bude platit výše uvedené. Platí to ovšem pro "celou" realitu?

Pokud budeme předpokládat, že realita je nevyčerpatelná, pak platí, že jakkoli rozsáhlou zkušeností disponujeme, vždy se dříve nebo později dostaneme do situace, kdy to, co se nám zdá

být jednou provždy dané, nemusí platit. A tak se může stát, že narazíme na takové momenty reality, kdy bude mít profesor z Haškova Švejka pravdu, kdy se bude relativizovat vzat vnitřního a vnějšího z hlediska vztahu části a celku.

(Mimo jiné - fyzika subelementárních částic se s takovými případy dostává do styku a příklady porušení toho, "na co jsme si navykli", lze uvést i z oblasti společenských jevů či jevů z duchovní oblasti.)

Kategoriální určení, která nejsou neurčitá - tj. mají určitost danou tím, že v souladu s nimi platí, že "je to tak a ne jinak či naopak" -, platí jen pro určitý výsek reality (byť i na daném stupni poznání tento výsek reality splýval s veškerou naší zkušeností), překročíme-li tuto oblast, pak původní určitost platit přestává.

§ 18

Návazně na to pak platí i následující: **Prostřednictvím určitých kategoriálních struktur jsme schopni vyjadřovat i specifické vlastnosti reality samotné.**

Význam této skutečnosti je značný, přinejmenším ve dvou směrech:

- Zaprvé: Na základě toho jsme schopni "utřídit" náš obraz o realitě reprodukováný kategoriálními prostředky, rozlišit v něm ty momenty reality, v nichž je interpretovatelná jedna kategoriální struktura, a ty momenty reality, v nichž platí její doplněk (v nichž je to v daném smyslu "naopak").

- Zadruhé: Na základě toho jsme schopni anticipovat vlastnosti těch oblastí reality, které přesahují naši stávající zkušenost, naše dosavadní poznání a v nichž lze interpretovat doplňující kategoriální strukturu (tj. které ještě neznáme, víme však, že pro ně je to, co považujeme za dané, v daném smyslu "naopak").

§ 19

Pokud se týká prvního bodu, ukazuje se, že nejefektivnější způsob "utřídění" reality je spojen s jejím vývojovým pojetím. Prostřednictvím kategoriálních určení lze poměrně efektivně postihnout jednotlivé stupně vývoje od neživé k živé přírodě a od živé k myslící.

Příklad

Ke kategoriálnímu určení specifík živé přírody (života) lze přistoupit takto: Pro životní proces je charakteristická rozšířená reprodukce dané kvality. Kvantitativní nárůst dané kvality. Současně je to proces, který si vytváří podmínky pro svůj průběh. Specifickým způsobem: Subjekt rozšířené reprodukce má schopnost odrazit rozpory mezi ním a prostředím, na základě toho pak orientovat své aktivity na řešení těchto rozporů, přitom se jedná jak o rozpory spjaté s jeho vlastními životními procesy, s uchováním jeho kvality, tak o rozpory spjaté s jeho rozmnožováním,

rozšířenou kvantitativní reprodukci dané kvality. - Povšimněme si, že při takovém vyjádření důležité specifické vlastnosti života používáme buď přímo všeobecné kategorie, nebo tak obecné pojmy, že by je bylo možné všeobecnými kategoriemi nahradit.

Jaký to má význam? Mohli bychom nyní poměrně přesně reprodukovat vývoj živé přírody až po vznik člověka - tak, že bych opět kategoriálně či kategoriím příbuznými a kategoriemi nahraditelnými pojmy vyjádřil proces utváření zprostředkování, která podmiňují např. : 1. Stále plnější odraz vztahu subjektu a jeho prostředí, rozporů mezi ním a prostředím, např. v souvislosti se vznikem smyslových orgánů. 2. Uchování a akumulaci tohoto odrazu a jeho využívání ve změněných podmínkách, např. v souvislosti se vznikem podmíněných reflexů a paměti. 3. Přejít od pasivního přizpůsobování k aktivnímu vyhledávání a po té i přetváření prostředí, např. v souvislosti se vznikem aktivního pohybu organismu a se vznikem orgánů, kterému umožňují působit na své prostředí. Navíc je možné ukázat, jak se jednotlivé vývojové tendence, které vyplývají ze základního kategoriálního schématu, vyjadřují zprostředkování jeho stále plnějšího všestrannějšího a bezprostřednějšího naplnění, vzájemně podmiňují. Zkrátka máme koncept vytvořený na základě všeobecných kategorií, kterým jsem sto stále plněji zachytit vývojový proces živé přírody.

Včetně vzniku člověka, přechod od živé přírody ke společnosti: Člověk působí na přírodu tak, že na základě odrazu zákonitostí procesů, které zde probíhají, a vzájemných souvislostí mezi těmito procesy, zprostředkuje, nedává působit na sebe navzájem tyto procesy v souladu se svými potřebami, přitom ovládnutím některých z těchto procesů si zpřístupňuje možnost působnosti i na ostatní. Jeho praktická činnost má tedy všeobecně zprostředkující charakter. Dříve nebo později se takto může zmocnit ovládnutí kteréhokoli procesu, začlenit ho v souladu se svými potřebami do vzájemných zprostředkování s ostatními. - I v tomto případě určení, kterými jsme se snažili vystihnout specifický charakter lidské činnosti, je dáno prostřednictvím všeobecných pojmů a kategorií.

Může se zdát poněkud chudým. Ale je v něm obsažena potenciální bohatost vnitřního světa člověka a prakticky neomezená možnost jeho rozvíjení. Veškerá příroda je člověkem koncentrovaně odrážena, přitom tak, že na ni člověk může současně působit prostřednictvím ní samotné. Každý proces, který v ní probíhá, může využít k rozšíření svých aktivit. Tím, že nepůsobí na jednotlivé procesy bezprostředně, ale nechává je působit samy na sebe, prostřednictvím jejich vlastních vlastností, je síla jeho přetvářející potence násobena. Začíná tak specificky lidská historie, v rámci které jsou vytvářena složitá zařízení, technologie založené na vzájemném zprostředkování přírodních procesů, čímž lidé současně zpřístupňují svému poznání a ovládnutí další přírodní procesy. Kladou mezi sebe a přírodu, přírodu samotnou, ovšem přetvořenou a cílevědomě ovládanou. - Mimo jiné, položme si otázku, známe nějakou jinou formu účinnějšího působení subjektu na objekt?

Příklad

Pokud se týká anticipace "přesahu", toho, co překračuje veškerou naši stávající zkušenost. Jeden příklad jsme již uvedli - překonání vžité představy o celku jakožto vnějším a části jako vnitřním. Podobně bychom mohli uvažovat o vztahu příčiny a účinku. Podle vžité představy příčina vždy předchází účinek, což znamená, že možnost se teprve stává skutečností. Je tomu opravdu tak? Co když ještě "reálně neexistující" možnost může determinovat skutečnost?

§ 20

Dříve než přejdeme ke shrnutí závěrů, považujeme za důležité v rámci našeho výkladu zmínit ještě jeden problém, na který jsme již několikrát narazili, aniž bychom mu věnovali pozornost:

Příklad

- Poprvé to bylo, když jsme měli dva doplňující momenty reality určené párovými kategoriemi a hledali jsme ten moment reality, který vyjadřuje (párovými kategoriemi určenou) souvztažnost mezi nimi, abychom jej pak interpretovali jako nový moment reality. Tímto novým momentem reality nebyla suma předcházejících dvou, ale jiný moment reality. (Viz 7.)

- Podruhé to bylo, když jsme si ukazovali, kde nevystačíme s primitivní definicí kategorie "obecné". Přitom jsme připustili, že někde lze za obecné považovat to, co je totožné. Jinde musíme vyjít z rozvinutější definice kategorie "obecné". Obecnější definice kategorie "obecné" však musí zahrnovat i tu primitivní a ukázat přechod mezi oběma případy. A jako taková pak rozvinutější definice kategorie "obecné" ukazuje souvztažnost mezi obecným pojetím jako totožným a těmi momenty reality, kde s tímto určením obecného nevystačíme. Rozvinutější definice obecného pak v sobě obsahuje zachycení této souvztažnosti. (Viz § 14.)

- Konečně - s výše uvedeným jsme se setkali vždy, když jsme hovořili o tom, že to, co někde platí, v jiných oblastech neplatí, respektive platí právě "naopak" (vy smyslu daném příslušnými párovými kategoriemi). (Viz § 17 a 19.)

Budeme se přidržovat následujícího konceptu: Mezi momenty reality a souvislostmi (přechody, souvztažnosti apod.) těchto momentů reality neexistuje nějaká hranice, kdy momenty reality jako "entity" by byly něčím, a souvislosti mezi momenty reality něčím úplně jiným. To už je jedna z možných abstrakcí. Zrovna tak můžeme říci, že **každý moment reality je vždy projevem souvislostí (přechodů, souvztažností apod.) mezi jinými momenty reality a každá souvislost mezi momenty reality se projevuje v podobě určitého jiného momentu reality**. Tento koncept je poněkud bohatší. Na řadě příkladů by bylo možné ukázat, že se bez něj neobejdeme, že má reálnou interpretaci.

§ 21

Kategorie jsou zvláštním případem pojmů. Pokud bychom objasnili postupný vznik formování pojmů, mohli bychom říci něco i o jejich genezi. Liší se od pojmů tím, že na rozdíl od pojmu, který má zcela určitou oblast své platnosti, lze jej použít jen v rámci určitých hranic, mají kategorie neomezenou oblast svého použití. Pokud pojmy vyjadřujeme souvislosti mezi momenty reality v určité omezené oblasti reality, pak jakmile něco vyjádříme prostřednictvím kategorií, přesněji pokud vystihneme specifika něčeho prostřednictvím všeobecných kategorií, odhalujeme hlubší souvislosti, ty které patří do oblasti "souvislosti všeho se vším". A to je vysoce funkční. Prostřednictvím kategorií neustále realizujeme proces přechodu od disparátního ke konzistentnímu, sjednocujeme dílčí poznatky v systém a současně můžeme anticipovat nové.

§ 23

Stručné shrnutí:

- Specifické (vlastnosti reality, jednotlivých momentů reality jako takové) jsme schopni vyjádřit prostřednictvím všeobecného (všeobecných párových kategorií). - Předností takového vyjádření specifického je, že současně ukazuje, jak by to mohlo být jinak (naopak, resp. "jinak naopak"). Tj. tato forma vyjádření specifického obsahuje reflexi omezenosti, resp. přibližného charakteru našeho poznání a je otevřena plnějšímu postižení reality

- Tento způsob vyjádření reality je založen:

. Na konceptu, který říká, že každý moment reality je projevem souvislosti (souvztažnosti či přechodu) mezi jinými momenty reality a každá souvislost (souvztažnost či přechod) mezi nějakými momenty reality se projevuje v podobě určitého momentu reality.

. Na přesně definovaných typech kategoriálního určení, který buď prostřednictvím párových kategorií rozlišujeme v určovaném momentu reality dvě stránky, nebo ztotožňujeme určovaný moment reality s jednou z párových kategorií.

- Výše uvedený způsob vyjádření reality pracuje s poněkud odlišným typem určitosti, než je tomu v případě tradičního vyvozování. Jakákoli určitost v tomto způsobu vyjádření má podobu určité kategoriální struktury, přičemž tato kategoriální struktura vyjadřuje, v jaké podobě vůči nám realita vystupuje, jak je sama strukturována a jaká je určitost jejích momentů. V tom lze spatřovat určitou obdobu deduktivního momentu tohoto způsobu vyjadřování. Induktivní moment, resp. jeho obdoba, pak spočívá v tom, že při tomto způsobu vyjádření reality dochází k tomu, že stávající kategoriální struktury, které používáme jako všeobecně platné (ať již se jedná o definice kategorií nebo o vyjádření specifických vlastností určitých výseků reality) musíme, ale také můžeme neustále rozvíjet, abychom dosáhli plnějšího vyjádření, plnější reprodukce reality.

§ 24

Místo závěru:

Prezentované výsledky jsou přinejlepším na úrovni, kterou bychom mohli poměřovat úroveň aristotelovské sylogistiky srovnávané s moderní matematickou logikou. Již v této podobě je však lze efektivně použít. V navazujících studiích budou vyloženy zejména následující vzájemně související otázky:

- Jak zvolit vhodnou bázi výchozích kategorií.

- Jak rozpracovat solidní systém výchozích (vzájemných) definic kategorií.

- Jak tematizovat realitu prostřednictvím kategoriálních určení jejích vývojových stupňů, včetně vyjádření samotného myšlení a včetně vyjádření prezentovaného kategoriálního aparátu jako formy myšlení.

- Jaká symbolizace (formalizace) je pro uvedený kategoriální aparát vhodná.

- Jaká jsou pravidla "smíšeného" vyjadřování, tj. pravidla umožňující používat kategoriální aparát i tam, kde podstatným způsobem používáme i běžná pojmová vyjádření (snahu po "čistě" kategoriálním vyjádření je vhodné doplnit praktickým využíváním dosavadních prostředků, aniž bychom lpěli na plné "čistotě" vyjádření.)

Ve smyslu takto nastíněného programu studie prezentuje jen část výsledků. Pokud vyvolá diskusi, splnila svůj cíl a umožní nám prezentovat další výsledky, jejichž publikování předpokládá vzájemnou komunikaci.